

ԱԹԵՆԱԳՈՐԱՍ ԱԹԵՆԱՑԻ

**ԱԹԵՆԱՑԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱ ԱԹԵՆԱԳՈՐԱՍԻ
ԽՆԴՐԱԳԻՐՆ Ի ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ
Սարկոս Ավրելիոս Անտոնիոսին եւ Լուկիոս Ավրելիոս Կոմմոդոսին՝
Հայոց եւ Սարմատացվոց ինքնակալ միապետներին եւ,
որ ամենից գերիվեր է, փիլիսոփաներին¹**

Ա. Մեծափա՛ռ տերեր, ձեր կայսրությանում ապրող ժողովուրդները հետեւում են զանազան սովորությունների եւ օրենքների, սակայն նրանցից եւ ոչ մեկին օրենքով եւ պատժի սպառնալիքով չի արգելվում պահպանել հայրենյաց ավանդները, որքան էլ որ դրանք զավեշտական լինեն։ Տրոյացին Հեկտորին² աստված է համարում եւ երկրպագում Հեղինենին³՝ նրան Ադրաստեային⁴ հավասար պաշտելով, լակեդեմոնացին՝ Ագամեմնոն⁵-Ջեւսին եւ Տինդարեոսի դուստր Փիլոնոյենին⁶, Թինեդոսի բնակիչը՝ Թենեսիսին⁷, աթենացին զոհեր է մատուցում էրեքթեւ-Պոսեյդոնին, միաժամանակ աթենացիներն արարողություններ եւ միստերիաներ են կատարում ի պատիվ Ագրավլայի եւ Պանդրոսոսի⁸, թեեւ արկղը բացելու պատճառով սրբապիղծ են համարվել։

Միով բանիվ՝ բոլոր ցեղերին եւ ժողովուրդներին պատկանող մարդիկ զոհեր են մատուցում ու միստերիաներ կատարում, ինչպես իրենց

¹ Բնագիրը տե՛ս «Антология: Ранние Отцы Церкви», Брюссель, 1988, էջ 410—449: Թարգմանչի ծանոթագրությունները հետայսու կտրվեն կարգային համարի հետ դրված աստղանիշով։

² * Հեկտոր — Տրոյայի արքա Պրիամոսի ավագ որդին՝ հռչակված իր հայրենասիրությամբ եւ բարեպաշտությամբ։

³ * Հեղինե — Տինդարեոսի՝ Սպարտայի թագավորի դուստրը՝ հռչակված իր արտասովոր գեղեցկությամբ։

⁴ * Անդրաստեա — պատժի եւ հատուցման դիցուհի. սովորաբար նույնացվել է Նեմեսիսի հետ։

⁵ * Ագամեմնոն — Արգոսի թագավորը, հույների առաջնորդը Տրոյական պատերազմում։

⁶ * Փիլոնոյեա — Տինդարեոսի՝ Սպարտայի թագավորի դուստրը։

⁷ * Թենեսիս — էգեյան ծովում գտնվող Թինեդոս կղզու արքան։

⁸ * Ագրավլա եւ Պանդրոսոս — Կեկրոպսի դուստրերը, որոնց Աթենասը հանձնել էր մանուկ էրիքթոնոսի խնամքը, որը կիսով չափ օձակերպ էր՝ պահված արկղում՝ բացելու արգելանքով։ Երբ նրանք բացեցին արկղը եւ տեսան երեխային օձի պես փաթաթված (օձակերպ երեխային), սպանվեցին նրա կողմից։

հաճո է: Եգիպտացիները, օրինակ, աստվածներ են համարում կատուներին, կոկորդիլոսներին, օձերին, քարբերին եւ շներին: Եւ Դուք, եւ Ձեր օրենքները բարեհաճ եք այս ամենի նկատմամբ այն խորհրդով, որ սրբապղծություն եւ անօրինություն է Աստծուն բնավ չճանաչելը, եւ այն անհրաժեշտությամբ, որ ամեն մեկն իրեն հաճո աստվածների պաշտի, որպեսզի մարդիկ Աստծու երկյուղից ձեռնպահ մնան հանցանքներ գործելուց: Մինչդեռ մեզ ատում եք միայն մեր անվան համար⁹:

Մի՛ խաբվեք ասեկոսեներով, ինչպես ամբոխը, քանզի ոչ թե անունն է ատելության արժանի, այլ հանցագործությունը՝ դատ ու դատաստանի: Եւ այս է պատճառը, որ բոլորն էլ մեծարում են Ձեր հեզությունը, գթասրտությունը, բարեհաճ վերաբերմունքն ամենքի նկատմամբ եւ մարդասիրությունը. ամեն մեկը [Ձեր կայսրությունում] օգտվում է միանման իրավունքներից, քաղաքներն իրենց արժանիքների համեմատ պատիվ են վայելում, իսկ բովանդակ կայսրությունը Ձեր իմաստությամբ՝ մեծ խաղաղություն: Միայն մեզ՝ քրիստոնյաներ կոչվողներիս է, որ անտեսում եք եւ նույնիսկ թույլ տալիս հալածել, նեղել ու տանջել մեզ, այնինչ մենք ոչ մի չար բան էլ չենք անում, եւ, ինչպես հընթացս խոսքի ապացույցներ կներկայացվի, մեծապես բոլորի առաջ սրբազան եւ խորին ակնածանք ենք տածում աստվածության եւ Ձեր իշխանության հանդեպ¹⁰: Եւ այս ամենը միայն անվան պատճառով է, որն ամբոխին մեր դեմ է գրգռում:

Ես համարձակվեցի Ձեզ ցույց տալ իրերի դրությունը, որպեսզի իմ այս խոսքից տեղեկանաք, որ մենք տառապում ենք՝ հակառակ արդարության, հակառակ ամենայն օրենքի եւ ողջամտության: Աղաչում եմ Ձեզ՝ դույզն-ինչ ուշադրություն դարձնել նաեւ մեզ վրա, որպեսզի, վերջիվերջո, զրպարտիչները դադարեն մեզ մահվան մատնելուց: Բանն այն չէ, որ մեր թշնամիներն անարգում են մեր պատիվը կամ խլում մեզանից ինչ-ինչ մեծարժեք բարիքներ, որոնք մենք արհամարհում ենք, թեեւ դրանք հաշս շատերի հոգսերի արժանի են, քանի որ ոչ միայն սովոր ենք խփողներին նույն կերպ չփոխհատուցել եւ դատի չտալ նրանց, ովքեր հարձակվում ու կողոպտում են մեզ, այլեւ գլխի մյուս մասն ենք հարվածի տակ դնում, ապտակողին եւ շապիկը խլողին տալիս եւ բաճկոնը¹¹: Բայց

⁹ Այսինքն՝ քրիստոնյաներին:

¹⁰ Հմմտ. Ս. Հովսեփոս Վկա, Ա. Զատագովություն, գլ. Ժէ., ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍ, Առ Սկապուլաս, գլ. Բ.:

¹¹ Տես Մատթ. Ե. 39, Ղուկ. 2. 29:

մեզանից փող շորթելիս էլ չեն բավարարվում եւ կամենում են խլել մեր կյանքերը՝ մեզ վրա բազում հանցանքներ բարդելով, այն էլ այնպիսիք, որպիսիք մինչեւ իսկ մեր մտքով չէր անցնի, որոնք, սակայն, ավելի շուտ բնորոշ են մեզ զրպարտողներին եւ դրանց նմաններին:

Բ. Իհարկե, եթե մեկը կարողանա մեզ մեծ կամ փոքր հանցանքի մեջ բռնել, չենք աղաչի ազատել պատժից, այլ արդար կհամարենք պատժակրուկությունը, որքան էլ խիստ ու անագորույն լինի: Սակայն եթե մեղադրանքը հիմնված է միմիայն անվան վրա,— քանզի այն, ինչ ցայսօր ասվում-խոսվում է մեր մասին, սին ու անմիտ բամբասանք է, եւ ոչ մի քրիստոնյա չի բռնվել [նման] հանցանքի մեջ,— ապա Ձեր պարտքն է, ո՛վ մեծն, մարդասեր եւ իմաստուն տիրակալներ, օրենքով պատասպարել մեզ վիրավորանքներից, քանզի, ինչպես ողջ կայսրությունում ամեն մեկն առանձին-առանձին եւ ամբողջ քաղաքներ վայելում են Ձեր բարերարությունները, այնպես եւ մենք կարողանանք երախտապարտ լինել Ձեզ եւ պարծենալ այնու, որ ազատվեցինք զրպարտություններից: Արդ, հարիր չէ Ձեր արդարադատությանը, որ ինչպես այլոց պարագայում, հանցանքի մեջ մեղադրվողները պատժի չեն ենթարկվում նախքան ոճրի՝ հետաքննությունամբ ստույգ պարզաբանումը, որ մեր վերաբերմամբ անունն ավելի մեծ նշանակություն ունենա, քան հանցանշանները, քանզի դատավորները չեն քննում, թե մեղադրյալն այս կամ այն հանցանքը գործել է, թե՛ ոչ, այլ, իբրեւ հանցագործություն, բուն անունն են մեղք համարում: Այնինչ անունն ինքնին ո՛չ լավ է, ո՛չ վատ, այլ այդպիսին է դառնում ըստ ենթադրաբար գործած չար ու բարի գործերի: Դուք ավելի լավ գիտեք այդ բանը՝ իբրեւ փիլիսոփայությամբ եւ ամենայն գիտությամբ զբաղվող այրեր: Այդ իսկ պատճառով նրանք, ովքեր ձեր դատարաններ բերման են ենթարկվում, խռովքի չեն մատնվում, թեկուզ մեծ հանցանքների մեջ մեղադրվեն, քանզի գիտեն, որ դուք կքննեք նրանց կյանքի հանգամանքները եւ ուշադրություն չեք դարձնի ո՛չ նրանց անունների վրա, եթե դրանք ոչինչ չեն նշանակում, ո՛չ էլ հանցանքների մեջ մեղադրանքների վրա, եթե դրանք շինծու են. նրանք օրինավոր կերպով դատավճռի են ենթարկվում՝ դատապարտող կամ արդարացնող:

Հենց այսպիսի՝ բոլորին հասու իրավունք ենք խնդրում նաեւ մենք, որ մեզ ատելությամբ չհետապնդեն եւ չպատժեն այն բանի համար, որ քրիստոնյաներ ենք կոչվում, քանզի ի՞նչ կապ ունի մեր անունը հանցագործության հետ: Բայց թող դատեն մեզ ըստ այն գործի, որի համար ինչ-որ

մեկը մեզ դատարան կկանչի. ազատ արձակեն, երբ արդարանանք մեղադրանքներից, կամ պատժի ենթարկեն, եթե ապացուցվի մեր հանցանքը, բայց ոչ անվան համար, որովհետեւ ոչ մի ոճրագործ քրիստոնյա չկա, եթե նա անկեղծորեն է հետեւում այս ուսմունքին, այլ հանցանքի համար:

Այսպես, մենք տեսնում ենք, որ դատվում են նաեւ փրկիսոփաները¹²: Նախքան դատական քննությունը նրանցից եւ ոչ մեկը հաշտ դատավորի բարի եւ չար չէ ըստ իր գիտություն կամ զբաղմունքի, սակայն եթե պարզվի նրանցից որեւէ մեկի հանցապարտությունը, ապա պատժի կենթարկվի՝ առանց փրկիսոփայության վրա որեւիցե շարախոսության տեղիք տալու, քանզի նրա մեղավորությունը պայմանավորված չէ իսկական փրկիսոփա լինելու հանգամանքով. աստ գիտությունն անմեղ է, իսկ եթե արդարանա մեղադրանքներից, ապա ազատ կարձակվի: Թող այդպես նաեւ մեզ հետ վարվեն. թող քննության ենթարկվեն մեղադրյալների կյանքի հանգամանքները, իսկ անունները զերծ մնան ամենայն մեղադրանքից: Սակայն ձեռնամուխ լինելով մեր ուսմունքի պաշտպանությանը՝ հարկ եմ համարում խնդրել ձեզ, ով մեծն ինքնակալներ, առանց աշառության եւ նախապաշարմունքի լսել՝ չտրվելով ժողովրդական եւ անմիտ ասեկոսեներին, այլ մեր վարդապետության վրա եւս ուշադրություն դարձնել գիտելիքի եւ ճշմարտության նկատմամբ տածած Ձեզ հատուկ սիրով: Այդժամ եւ Դուք չեք մեղանչի չիմացությունմբ, եւ մենք, ազատվելով ամբոխի անմիտ բամբասանքից, հանգիստ կգտնենք հետապնդումներից:

Գ. Մեզ մեղադրում են երեք հանցանքի մեջ՝ անաստվածության, մարդու միս ուտելու, ինչպես Թիեստիսը¹³, եւ էդիպան¹⁴ զազրելի արյունապղծության: Եթե դա ճիշտ է, ապա մի՛ նայեք սեռին ու տարիքին, իսպառ պատժե՛ք այդ հանցագործությունները, իսպառ բնաջնջե՛ք մեզ մեր կանանց ու երեխաների հետ, եթե բացահայտվի, որ քրիստոնյաներից ինչ-որ մեկը գազաններին հատուկ կյանքով է ապրում: Այն էլ ասենք, որ գազաններն իրենց ցեղակիցների մսով չեն սնվում, զուգավորվում են բնության օրենքի համաձայն՝ ձագատվության համար որոշակի ժա-

¹² Նմանօրինակ ապացույց բերում են Հուստինոսը («Ա. Զատագովություն», գլ. Դ.) եւ Տերտուլիանոսը («Զատագովություն», գլ. ԽԶ.):

¹³ * Թիեստիսին, որպես պատիժ եղբոր դեմ դավեր նյութելու եւ գահը նենգաբար նվաճելու համար, իր սպանված որդիների մսով են կերակրում:

¹⁴ * Էդիպն առանց իմանալու սպանում է հորը, ապա ամուսնանում մոր հետ, ինչ կատարումն էր գուշակության, որի պատճառով էլ հայրը նրան ծովն էր գցել: Էդիպն իրեն կուրացնում է, իսկ մայրը՝ ինքնասպանություն գործում:

մանակաշրջանում, այլ ոչ թե անզուսպ տուփանքով, ու նաեւ երախտապարտ են իրենց բարերարների նկատմամբ¹⁵: Իսկ եթե մեկն այդ գազաններից էլ չար լինի, ապա այդ ոճրագործությունների համար ինչ պատիժ կգտնվի՝ հարիր նրա գործած հանցանքի պատշաճ հատուցմանը: Իսկ եթե դա հերյուրանք եւ սին զրպարտություն է՝ բնական հետեւանքն արատի հակադրությանն առաքինությանը եւ աստվածային օրենքով հակոտնյայի ընդվզումը հակոտնյայի դեմ. եթե մենք որեւիցե այդպիսի հանցավոր բան չենք անում, ինչը Դուք իսկ վկայում եք՝ զրպարտագրերը¹⁶ արգելելով, ապա ձեզ մնում է քննել մեր կյանքի հանգամանքները, ուսմունքը, բարի վերաբերմունքը ձեր, ձեր տան եւ իշխանության նկատմամբ եւ մեր հնազանդությունը, եւ այսպիսով, վերջապես, մեզ իրավունքներ շնորհել՝ գեթ հավասար մեզ հալածողների իրավունքներին: Այդժամ մենք կհաղթենք նրանց՝ պատրաստ մեր կյանքն իսկ զոհելու հանուն ճշմարտության:

Դ. Արդ, ես ամեն մի մեղադրանքի պատասխանը կտամ, որպեսզի դրանք առանց հերքման թողնելը զավեշտի տեղիք չտա հաշս դրանց հարուցողներին: Ինչ վերաբերում է մեր դեմ իզուր հարուցվող անաստվածության մեղադրանքին, ապա [հիշեցնենք], թե ինչպես աթենացիներն արդարացիորեն անաստվածության մեջ մեղադրեցին Դիագորասին¹⁷, որը ոչ միայն հանրաճանաչ դարձրեց օրփեոսական ուսմունքը¹⁸ ու ժողովուրդների մեջ տարածեց էլեւսինկյան¹⁹ եւ քաբիրյան²⁰ գաղտնիքները, քանդեց Հերկուլեսի փայտյա արձանը, որ շաղգամ եփի, այլեւ բացահայտ քարոզում էր, թե բնավ Աստված չկա: Իսկ մի՞թե արդարացի

¹⁵ Կենդանիների այս գործողությունների մատնանշումը համապատասխանում է քրիստոնյաների դեմ հարուցվող երեք մեղադրանքներին՝ իրենց նմաններին ուտելու, անօրեն կենակցության եւ անաստվածության մեջ:

¹⁶ Խոսքն Ադրիանոսի (տե՛ս ՀՈՒՍԻՆՈՍ ՎԿԱ, Ա. Զատագովություն, գլ. ԿԸ.), Անտոնիոս Բարեպաշտի (տե՛ս ԵՆՍԵՐԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՅԻ, Եկեղեցական պատմություն, գր. Դ., գլ. 26. եւ իր՝ Մարկոս Ավրելիոսի (ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍ, Զատագովություն, գլ. Ե.) հրովարտականների մասին է:

¹⁷ * Դիագորաս Միլոսացի — Ք. ա. Ն. դ. բանաստեղծ, սոփեստ:

¹⁸ * Ավանդությունն այս ուսմունքը վերագրում է առասպելական Օրփեոս բանաստեղծին, որը սերտորեն առնչվում է Դիոնիսիոսի պաշտամունքի եւ եգիպտական կրոնական տարրերի հետ:

¹⁹ * Էլեւսինական — նույնանուն քաղաքում կատարվող գլուղատնտեսական տոնախմբություն՝ խորհրդավոր ծեսով ուղեկցվող (օրինակ՝ հացաբույսերի աճեցումը մեծ խորհուրդ էր համարվում):

²⁰ * Քաբիրներ — հունական վաղ դիցաբանության աստվածներ, որոնք զորություն ունեին մարդկանց փրկելու, իսկ մեղազործներին՝ պատուհասելու:

է մեզ անաստվածներ համարել, այն էլ այն դեպքում, երբ մենք զանազանում ենք Աստծուն մատերիայից եւ սովորեցնում, որ մի բան է նյութը, մի այլ բան՝ Աստված, եւ որ նրանց միջեւ խոր վիհ է ընկած, քանզի Աստված անեղ է, հավերժ եւ կարող է ճանաչվել միայն մտքով եւ բանականության միջոցով, իսկ մատերիան եղական է, այսինքն՝ արարված է եւ եղծական՝ ապականացու, իսկ եթե մենք, աստվածապաշտության համար այսքան հիմունքներ ունենալով հանդերձ, այսինքն՝ բարեվայելչություն, համահնչյունություն ամեն ինչում, վեհություն, գեղեցկություն, աշխարհի ներդաշնակություն, Դիագորասի նման մտածելիք, ապա իրավացիորեն մեզ անաստվածներ կհամարեն եւ հալածելու պատճառ կունենային: Բայց քանի որ մեր վարդապետությունը ճանաչում է մի Աստծու՝ տիեզերքի Արարչին, Որն ինքն անեղ է, քանզի գոյավորը կեցություն չի ստանում, այլ միայն անգոյը, եւ այս ամենն ստեղծել է Իր Խոսքով, ապա զուր ենք տանում թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը, այսինքն՝ եւ չար բամբասանքները, եւ հետապնդումները:

Ե. Կարծես թե Աստծու մասին իմաստասիրող բանաստեղծներն ու փիլիսոփաները անաստվածներ չէին: Այսպես, Եւրիպիդեսը²¹, կասկածի տակ առնելով բոլոր նրանց, որոնց, տարածված նախապաշարմունքի համաձայն, անարդարացիորեն աստվածներ են կոչում, ասում է. «Եթե երկնքում Զեւս կա, ապա նա մարդուն չպիտի դժբախտացնի»:

Իսկ մտքով իմանալի Աստծու մասին ինքը եւս համաձայն է բանականության միջոցով սովորեցնել. «Տեսնո՞ւմ ես արդյոք Բարձրալիք, Որը թե՛ եթերն անծայրածիր, թե՛ երկիրն ամբողջ, շուրջանակի ափի մեջ տիրական ամփոփած, պահում է: Նրան Զեւս հորջորջի՞ր եւ Աստծու պես պաշտի՞ր»:

Նա չէր ճանաչում այն աստվածների բնությունը, որոնց սովորաբար անուններ են տալիս:

«Զեւսին... Ո՞վ է այդ Զեւսը, ես միայն անվամբ գիտեմ նրան»²²:

Նա բնավ չէր տեսել, թե ինչ հիմամբ են այդ անունները շնորհել: Քանզի ինչի՞ն են ծառայում այն առարկաների անունները, որոնց էությունը գոյություն չունի: Իսկ (անտեսանելի) Աստծուն նա ճանաչում էր գործերով՝ քննելով օդի, եթերի եւ հողի երեւույթներն ու առ նվիրականը վեր խոյանալով: Հասկանում էր, որ Նա է Աստված, Ով արարել է բոլոր իրերն

²¹ * Եւրիպիդես — հույն ողբերգակ (Ք. ա. 480—406 թթ.):

²² Տես այս բանաստեղծությունը Հուստինոսին վերագրվող «Միապետության մասին» երկի Ե. գլխում:

ու իր Հոգով կառավարում է գրանք, եւ հաստատում թե՛ Աստծու տարբերությունն իրերից, թե՛ միաժամանակ Նրա մի լինելը՝ միությունը: Նրա հետ համամիտ է նաեւ Սոփոկլեսը²³, որը գեղեցկությամբ իր իսկ գործերը զարդարած աստվածային բնության մասին ասում է. «Մի է ճշմարտապես, մի է Աստված՝ երկնքի եւ լայնատարած երկրի ստեղծողը»²⁴:

Զ. Իսկ Փիլոլաջոսը²⁵, խոսելով այն մասին, թե ամեն ինչ Աստծու խնամքի տակ է, ինչպես ամրոցում, ցույց է տալիս եւ Նրա միությունը, եւ գերակայությունը մատերիայի նկատմամբ: Այդպես են արտահայտվում նաեւ Լուկիասն ու Օփսիմոսը²⁶, որոնցից մեկն Աստծուն անվանում է անճառելի թիվ, իսկ մյուսը՝ թվերից ամենամեծ լիառատությունը մերձավորագույնից առաջ: Զորօրինակ՝ եթե տասն ամենից մեծ թիվն է, ինչպես կարծում են պլուրազորականները, որովհետեւ քառամասնյա է եւ իր մեջ ամփոփում է թվերի եւ ներդաշնակությունների բոլոր հարաբերությունները²⁷, իսկ ինն ամենից մոտն է նրան, ապա Աստված մեկ է, այսինքն՝ Նա մի է, քանզի մեծագույն թիվը միայն մեկով է գերազանցում իրեն մերձավորագույն փոքրին: Այդպես [մտածում են] նաեւ Պլատոնն ու Արիստոտելը: Ասենք՝ Աստծու մասին այս փիլիսոփաների խոսքերը մեջբերելով՝ միտք չունեմ մանրամասնորեն շարադրելու նրանց ուսմունքը, որովհետեւ քաջատեղյակ եմ, թե որքան բոլորին գերազանցում էք ձեր իմաստությունքով եւ իշխանության զորությունքով, նույնքան եւ բարձր եք բոլորից նաեւ ամենայն գիտելիքի հիմնավոր ուսումնասիրությամբ՝ յուրացնելով գիտության բոլոր ոլորտներն այնպես, ինչպես այլք դա չարեցին՝ զբաղվելով մեն-մի ոլորտով: Բայց քանի որ առանց փիլիսոփաների անուններն արժարժելու՝ անհնար է ցույց տալ, որ միայն մենք չէ, որ պաշտում ենք միեղեն Աստծուն, ապա այդ պատճառով էլ դիմեցի նրանց կարծիքներին: Արդ, Պլատոնն ասում է. «Ամենայնի Հաստիչին ու հորը գտնելը դյուրին չէ, իսկ գտնելու դեպքում՝ Նրա մասին բո-

²³ * Սոփոկլես — հույն երեք ողբերգակներից մեկը (Ք. ա. 496—406):

²⁴ Տես Հուստինոսին վերագրվող «Հորդորներ առ հելենս», գլ. ԺԸ. եւ «Միապետության մասին», գլ. Ե.:

²⁵ Փիլոլաջոս Կոռոնցի (Ք. ա. 470—400 թթ.) — հույն փիլիսոփա, պլուրազորասական, մաթեմատիկոս, Սոկրատեսի ժամանակակիցը:

²⁶ Լուկիաս եւ Օփսիմոս — Պլուրազորասի հետեւորդներ, որոնց մասին վկայում է Յամբլիքոսը (Պլուրազորասի կյանքը, գլ. ԼԶ.):

²⁷ Տասը քառամասնյա է կոչվում, որովհետեւ մեկը, երկուսը, երեքը եւ չորսը, իրար գումարվելով, հավասար են տասնի:

լորին հայտնելը՝ անհնար»²⁸ աստ նկատի ունենալով մի եւ մշտնջենավոր Աստծուն: Թեպետ նա ընդունում է նաեւ այլ [չ]աստվածների, գործրինակ՝ արեւ, լուսին եւ աստղեր, սակայն համարում է, որ դրանք արարված են. «Աստվածների աստվածները, որոնց ստեղծիչն ու արարածների հայրն եմ, առանց իմ կամքի չեն կարող վերանալ, իսկ ամենայն կախման մեջ գտնվող բան կլուծարվի»: Այսպիսով՝ եթե Պլատոնն անաստված չէ, որն ընդունում է տիեզերքի մի Արարչին, անեղ Աստծուն, ապա մենք եւս անաստվածներ չենք. մենք, որ ընդունում ու պաշտում ենք Աստծուն, Որն ամեն ինչ արարել է խոսքով եւ ամեն ինչ պահպանում է Իր Հոգով: Արիստոտելն ու իր հետեւորդները, Աստծուն միեղեն ճանաչելով, պատկերում են Նրան մի ինչ-որ բարդ կենդանի էակի տեսքով՝ հոգուց ու մարմնից բաղկացած. Նրա մարմինը եթերն է, թափառական աստղերն ու անշարժ աստղերի ոլորտը, որոնք շրջանաձեւ են պտույտներ գործում, իսկ հոգին՝ բանականությունը, որը կառավարում է մարմնի շարժումը, եւ ինքն իր մեջ շարժում չունենալով՝ շարժման պատճառն է:

Թեեւ ստորկները²⁹ հնարավոր են համարում աստվածությունների բազմաթիվ անունների [գոյությունը]՝ նյութի զանազան փոփոխություններին համապատասխան, որոնց մեջ, ըստ նրանց կարծիքի, հանգրվանում է Աստծու հոգին, իրականում, սակայն, ճանաչում են միակ Աստծուն: Քանզի եթե Աստված ստեղծագործական հուր է³⁰ աշխարհի ստեղծագործություններում հանգչող եւ Իր մեջ նախնական հիմունքները պարփակող, ըստ որոնց՝ ամեն ինչ կատարվում է անհրաժեշտությամբ, եւ եթե Նրա հոգին թափանցում է ողջ աշխարհի մեջ, ապա, ըստ նրանց կարծիքի, Աստված միակն է, որը Զեւս է կոչվում՝ ըստ նյութի հրե մասի (τοῦ ζέου), եւ Հերա³¹՝ ըստ օդի (ἀέρος), եւ այլ անուններով՝ մատերիայի յուրաքանչյուր մասին համապատասխան, որի մեջ որ թափանցում է:

Է. Այսպիսով՝ եթե տիեզերական սկզբնավորությունների մեջ խորամուխ եղածները, թեկուզեւ մեծավ մասամբ ակամա, համամիտ են այն բանում, որ աստվածությունը միեղեն է, եւ եթե մենք եւս Աստված

²⁸ Տե՛ս ՊԼԱՏՈՆ, *Տիմեոս*. ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ, Բ. *Ջատագովություն*, գլ. Ժ.:

²⁹ * Հունաստանում Ք. ա. Դ.—Գ. դդ. ստեղծված այս ուսմունքի ներկայացուցիչներից էր նաեւ Մարկոս Ալբերիուսը (Ք. հ. 121—186 թթ.):

³⁰ Այսինքն՝ սովորական, բնական կրակից տարբեր, այնպիսին, որ ամեն ինչ անում է իմաստությունով, չափով, կշռով եւ թվով:

³¹ * Կամ Յուստին: Հերա — Կրոնոսի եւ Հռեայի ավագ դուստրը, Զեւսի քույրն ու կինը, ամպերի, փոթորկի, կայծակի եւ որոտի դիցուհին:

ենք ընդունում նրան, Ով կարգի է բերել այս աշխարհը, ապա ինչու նրանց թույլատրված է աստվածության մասին անպատիժ եւ խոսել, եւ գրել այն, ինչ կամենում են, իսկ մեզ օրենքով է արգելված, թեեւ մենք ճշմարիտ վկայություններով ու ապացույցներով կարող ենք հաստատել այն, ինչ մտածում ենք, ու այն, ինչի ճշմարտապես հավատում, այն է՝ որ Աստված մի է:

Բանաստեղծներն ու փիլիսոփաները կռահելով շոշափել են այս, ինչպես նաեւ այլ հարցեր՝ աստվածայինի հետ իրենց հոգու նմանության հիմամբ, ամեն մեկն իր հոգով առաջնորդվելով՝ փորձ անելով, թե արդյոք իրեն կհաջողվի գտնել ու ճանաչել ճշմարտությունը: Նրանք, սակայն, օժտված չէին այն ունակություններով, որ հասու լինեին ճշմարտությանը, որովհետեւ մտածում էին Աստծու մասին գիտելիք ձեռք բերել ոչ թե Աստծուց, այլ ամեն մեկն իրենով. ուստի նրանցից յուրաքանչյուրն այլ կերպ էր ուսանում Աստծու, նյութի, ձեւերի եւ աշխարհի մասին: Իսկ այն, ինչ մենք գիտենք եւ ինչին հավատում ենք, վկայված է մարգարենների միջոցով, որոնք Աստծու Հոգու ներշնչանքով բարբառում էին եւ Աստծու, եւ աստվածային իրողությունների մասին: Իսկ Դուք, իհարկե, այլոց նկատմամբ Ձեր գերիվեր իմաստությանմբ եւ ճշմարիտ աստվածայինի նկատմամբ երկյուղածությանմբ, կհամաձայնեք, թե որքան անմիտ բան է հրաժարվելը Աստծու Հոգու հավատից, Որը շարժում էր մարգարենների շուրթերը, ինչպես գործիքներ³², եւ մարդկային կարծիքներին դիմելը:

Ը. Որ ի սկզբանե մի է ամենայնի Արարիչ Աստված, կտեսնեք մեր հավատի ողջամիտ արդարացմանն առնչվող հետեւյալ նկատառումներից: Եթե ի սկզբանե երկու կամ բազում աստվածներ լինեին, ապա կլինեին միեւնույն տեղում, կամ յուրաքանչյուրն իր սեփական տեղում, սակայն նույն տեղում նրանք չէին կարող լինել: Քանզի եթե նրանք աստվածներ են, ապա մեկմեկու նման չեն, բայց նրանք նման չեն, որովհետեւ անսկիզբ են. սկիզբ ունեցող բոլոր արարածները նման են իրենց նախորինակներին, իսկ անսկիզբ էակները նման չեն, որովհետեւ չեն առաջացել մի այլ բանից կամ ըստ ինչ-որ մի նախորինակի: Բայց կասեն, որ նրանք իրենք իրենցով մի են կազմում, եւ Աստված եւս մի է, ինչպես ձեռքը, աշ-

³² Աստվածային ներշնչանքը նկարագրելու համար այսպիսի արտահայտություններ էին գործածում նաեւ Եկեղեցու այլ հայրերը (տես ՀՈՒՍԻՆՈՍ, Հորդորներ առ հեղինա, գլ. Ը., Թեոփիլոս, Առ Ավտոլիկոս, գր. Բ., գլ. Թ., Կղեսեոս Ալեքսանդրացի, Ստրոմատիս, գր. Զ., գլ. ԺԸ., ՄԱԿԱՐ ՄԵՍ, Ճառ ԽԷ., գլ. ԺԴ.):

քը եւ ոտքը մի մարմնի մասեր են: Այսպես, եթե խոսքը մի մարդու, զորօրինակ՝ Սոկրատեսի մասին է, քանի որ նա ծնվել եւ ենթակա է քայքայման, ապա [կարող ենք ասել], որ կազմված է մասերից եւ կարող է մասերի բաժանվել, իսկ Աստված՝ իբրեւ անսկիզբ, անկիրք եւ անբաժանելի [էություն], իհարկե, մասերից կազմված չէ: Եւ եթե նրանցից յուրաքանչյուրն առանձնաբար գոյություն ունի, իսկ աշխարհի Արարիչ-Աստված արարչությունից եւ այն ամենից, ինչ նա ստեղծել ու կարգավորել է, վեր է, ապա որտեղ է ուրիշ աստված, որտեղ՝ այլք: Քանզի եթե աշխարհը, որ բոլորածեւ է եւ շրջափակվում է երկնային բոլորակներով, իսկ Արարիչն ապրում է արարչությունից վեր՝ Իր խնամատարությունմբ կառավարելով այն, ապա որտեղ կլինի այլ աստծու կամ այլ աստվածների տեղը: Նա այն աշխարհում չէ, որը պատկանում է ուրիշին, եւ ոչ այդ աշխարհի չորս կողմերում, քանզի նրանց վերելում Աստված՝ տիեզերքի Արարիչն է: Իսկ եթե ո՛չ աշխարհում է, ո՛չ աշխարհի մերձակայքում, քանի որ ինչ աշխարհի մոտերքում է, ընդգրկվում է հենց նույն Աստուծով, ապա ո՞ւր է նա: Աշխարհից եւ Աստուծոց վեր է: Մեկ այլ աշխարհում է կամ այլ աշխարհի մերձակայքում: Բայց եթե մի այլ աշխարհում է կամ նրա մոտերքում, ապա արդեն մեր մոտերքում չէ, քանզի չի իշխում աշխարհին, եւ ինքն էլ մեծ չէ զորությամբ, քանզի բնակվում է սահմանափակ վայրում: Իսկ թե այդ վայրը չկա ո՛չ այլ աշխարհում, ո՛չ էլ դրա չորս կողմերում, քանզի Արարիչ Աստված ամեն ինչ լցնում է, ամեն ինչ ընդգրկում, նշանակում է՝ ինքն էլ չկա, ինչպես եւ չկա այն վայրը, որում նա կբնակվեր: Իսկ ի՞նչ կանի նա, եթե մի այլ Աստված կա, որին պատկանում է այս աշխարհը, եւ ինքը եւս, աշխարհի Արարչից վեր ապրելով, ո՛չ աշխարհում է, ո՛չ էլ նրա չորս կողմերում: Մի՞թե մեկ ուրիշ տեղ կա, որտեղ նա կլիներ: Բայց նրանից վեր Աստվածն է, եւ ամենայն աստվածայինը: Ի՞նչ տեղ կարող է լինի, երբ Արարիչ Աստված ի վերուստ լցնում է ամեն ինչ: Արդյոք նա տնօրինում է: Եթե չի տնօրինում, ապա եւ ոչինչ էլ չի արարել: Իսկ եթե ոչինչ չի արարում եւ չի տնօրինում, — եթե չկա ոչ մի այլ տեղ, որտեղ նա լիներ, — ապա գոյություն ունի միայն այս նախասկզբնական եւ միեղեն Աստված՝ տիեզերքի Արարիչը:

Թ. Եթե մենք հիմնվեինք սոսկ այսօրինակ իմաստակությունների վրա, ապա կողմնակի հայացքին մեր ուսմունքը մարդկային ուսմունք կթվար, սակայն մեր մտահանգումները հաստատվում են մարգարեական վկայություններով: Կարծում եմ, որ ձեզ՝ չափազանց քննախույզ եւ

չափազանց ուսյալ այրերիդ, անհայտ չեն Մովսեսի, Եսայու, Երեմիայի եւ ուրիշ մարգարեաների գրվածքները, որոնք Սուրբ Հոգու առաջնորդութեամբ մտահափշտակութեան³³ վիճակում հայտնում էին այն, ինչ ներշնչվում էր իրենց, քանզի Հոգին օգտագործում էր նրանց այնպես, ինչպես երաժիշտը ֆլեյտա է նվագում: Իսկ ի՞նչ են ասում նրանք. «Մեր Տեր Աստվածը,— ո՞վ կհամեմատվի Նրա հետ»³⁴: Ավելին. «Ես եմ առաջինը եւ վերջինը, եւ Ինձանից բացի՝ ուրիշ Աստված չկա»: Ինչպես նաեւ. «Ինձանից առաջ ուրիշ Աստված չի եղել, ինձանից հետո եւս չի լինի: Ես եմ Աստված, եւ ինձանից բացի՝ չկա մեկը»³⁵: Իսկ Աստծու մեծութեան մասին [ասվում է]. «Երկինքն իմ աթոռն է, եւ երկիրը՝ իմ ոտքերի պատվանդանը: Ինչ տուն պիտի շինեք ինձ համար,— ասում է Տերը,— եւ կամ իմ հանգստյան տեղն ինչպիսին պիտի լինի»³⁶: Ասենք, թողնում եմ, որ ինքներդ կարդաք այդ գրքերը եւ մանրագնին հետազոտեք դրանց մեջ ամփոփված մարգարեությունները, որպեսզի հարկ եղած քննությունը կարողանաք կանխել մեր դեմ հարուցվող հալածանքները:

Ժ. Ես բավական ապացույցներ ներկայացրի, որ մենք անաստվածներ չենք, երբ խոստովանում ենք մի ու միակ Աստծուն՝ անսկիզբ, հավերժ, անտեսանելի եւ անկիրք, անընդգրկելի եւ անչափելի, միայն մտքով եւ բանականությամբ իմանալի, լույսով եւ գեղեցկությամբ, հոգով եւ անճառելի զորությունը լեցուն, Որն Իր խոսքով արարեց եւ բարեկարգեց ամեն ինչ եւ ամեն ինչ պահպանում է: Մենք նաեւ խոստովանում ենք Աստծու Որդուն. եւ թող ոչ մեկին զավեշտական չթվա, որ Աստված Որդի ունի: Քանզի մենք բարբառում ենք Հայր Աստծուց եւ Որդուց ոչ այնպես, ինչպես առասպելաբանում են բանաստեղծները, որոնց պատկերած աստվածները եւ ոչ մի բանով մարդկանցից լավը չեն³⁷: Աստծու Որդին Աստծու հոգւն է, ինչպես եւ Նրա միտքը եւ գործուն զորությունը³⁸, քանզի ըստ Նրա եւ Նրա միջոցով ամեն ինչ ստեղծվեց, որովհետեւ

³³ Κατ' ἔχτασιν ἡµῶν ἀριστὰ ἡγιατοῦντων ἐπορθάθουν ἐν ἡµῶν ἑκτασθῆναι («Երկխոսություն Տրիփոնի հետ», գլ. 115 ἐν ἔχτάσσει) եւ Տերառուղիանոսը («Ընդդեմ Մարկիոնի», գր. Դ., գլ. 22):

³⁴ Հմմտ. Սաղմ. 2Ը. 7:

³⁵ Եսայի ԽԴ. 6, ԽԳ. 11:

³⁶ Եսայի ԿԶ. 1:

³⁷ Տէն Հոմոսիոս, Ա. Զատագություն, գլ. Դ., Ընդդեմ հույների, գլ. Ա.—Դ., Հորդորներ առ հեղինա, գլ. Բ., Միապետություն մասին, գլ. Զ., ՏԱՏԻԱՆՈՍ, Ընդդեմ հույների, գլ. Ը.:

³⁸ Ἐν ἰδέᾳ καὶ ἐνεργείᾳ — սույն խոսքերը բացատրվում են հաջորդ խոսքերով, քանզի ըստ Նրա (πρὸς αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ) է ամեն ինչ արարված: Աստծու Որդին հոսք է (λογος) կամ

Հայրն ու Որդին մի են: Իսկ քանի որ Որդին Հոր, եւ Հայրը Որդու մեջ է՝ ըստ միության եւ հոգու զորության³⁹, ապա Աստծու Որդին Հոր միտքն ու խոսքն է: Իսկ եթե ձեզ՝ մեծ խելքի տերերիդ, ցանկալի է իմանալ, թե Ով է Որդին, ապա հակիրճ կասեմ. Նա Հոր առաջին ծնունդն է, բայց ոչ այնպես, որ ժամանակի մեջ կյանք ստանար, քանզի Աստված՝ իբրեւ հավերժական միտք եւ հավերժական խոսք-էություն (λογικός), ի սկզբանե իր իսկ մեջ ունեւ խոսքը (λογος): Նա, սակայն, բխեց Նրանից այն բանի համար, որ միտք լինի եւ գործուն զորություն բոլոր նյութական իրերի համար, որոնք գոյություն ունեին անձեւ եւ անկազմ բնության եւ երկրի տեսքով. թեթեւագույն մասնիկները միախառնվեցին ծանրագույնների հետ: Մեր խոսքերը հաստատում է նաեւ մարգարեացող Հոգին. «Տերն Ինձ ստեղծեց իր ճանապարհի սկզբին՝ իր գործերի համար»⁴⁰: Պնդում ենք, որ այդ նույն Սուրբ Հոգին, որ գործում է մարգարեների մեջ, բխում է Հորից, ինչպես Նրանից ծագող եւ առ Նա դարձող արեգակի ճաճանչը: Այսպես ուրեմն, ո՞վ է, որ այս ամենից չի զարմանա՝ լսելով, որ անաստվածներ են համարում նրանց, ովքեր խոստովանում են Հայր Աստծուն, Որդի Աստծուն եւ Սուրբ Հոգուն ու ընդունում Նրանց միությունը զորության մեջ⁴¹ եւ տարբերությունն ըստ կարգի: Ասենք, որ սրանով չի սահմանափակվում մեր աստվածաբանական վարդապետությունը. մենք ընդունում ենք նաեւ բազում հրեշտակների, նաեւ սպասավորների, որոնց աշխարհի Արարիչն ու Հաստիչը իր խոսքի միջոցով կարգեց եւ բաշխեց կառավարելու տարերքը, երկինքներն ու աշխարհը եւ այն ամենը, ինչ նրա մեջ է, եւ դրանք բարեկարգելու:

ԺԱ. Մի՛ զարմացեք, որ հանգամանորեն շարադրում եմ մեր ուսմունքը. կամենում եմ, որ չտարվեք տարածված անմիտ կարծիքով եւ

Միտք. 1. (Կատարյալ իմաստով) իբրեւ նախօրինակ միտք կամ տիպար, քանի որ ամեն ինչ արարված է ըստ Նրա: 2. (Իրական իմաստով) իբրեւ գործող զորություն, քանզի ամեն ինչ կյանք ստացավ Նրա միջոցով,— հենց Նա է բոլոր իրերի նախօրինակը եւ դրանց իրական կեցության Սկիզբը:

³⁹ Աստ հոգու անվամբ չի մատնանշվում Սուրբ Հոգու անձը, այլ Հոր եւ Որդու հոգեւոր բնությունը եւ Նրանց ընդհանուր աստվածային էությունը: Նման բան, բացի Աթենագորասից, հանդիպում է նաեւ այլ եկեղեցական մատենագիրների երկերում: Տե՛ս ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ, Ա. Զատագովություն, գլ. ԻԳ., ՏԱՏԻԱՆՈՍ, Ընդդեմ հույների, գլ. Է., ԹԵՈՓԻԼՈՍ, Առ Ավտոլիկոս, գր. Բ., գլ. Ժ., ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍ, Ընդդեմ Մարկիոնի, գր. Գ., գլ. ԺԶ., Զատագովություն, գլ. ԻԴ., Ընդդեմ Հերմոգենեսի, գլ. 18:

⁴⁰ Առակաց Ը. 22: Ս. Հուստինոսը Ս. Գրքի սույն տեղին վերագրում է Բանին՝ իբրեւ աշխարհի ստեղծարար սկզբի, տե՛ս «Երկխոսություն Տրիփոնի հետ», գլ. ԿԱ.:

⁴¹ Ավելի ստույգ՝ զորությունը միության մեջ (συν τῇ ἐνώσει ὁυναμιν):

կարողանաք հասու լինել ճշմարտությանը: Իսկ այն օրենքներով, որոնցով առաջնորդվում ենք, օրենքներ, որոնք մարդածին չեն, այլ Աստծու շուրթերով են բարբառված եւ ուսուցանված, կարող ենք համոզել՝ մեզ անաստվածներ չհամարել: Արդ, այդ ի՞նչ օրենքներ են, որոնցով մենք դաստիարակվում ենք: «Իսկ ես ձեզ ասում եմ. սիրեցե՛ք ձեր թշնամիներին, օրհնեցե՛ք ձեզ անիծողներին, աղոթեցե՛ք նրանց համար, որ չարչարում են ձեզ եւ հալածում, որպեսզի որդիները լինեք ձեր Հոր, որ երկնքում է. քանի որ Նա Իր արեգակը ծագեցնում է չարերի եւ բարիների վրա եւ անձրեւ է թափում արդարների եւ մեղավորների վրա»⁴²:

Աստ թույլ տվեք ինձ՝ փիլիսոփա-թագավորներիդ առաջ այս դատը պաշտպանողիս, բարձրաձայն եւ համարձակ բարբառով ի լուր ամենքի ասել. «Արդյոք հավաքաբանություններ⁴³ վերլուծողների, երկիմաստություններ պարզաբանողների, բառերի ստուգաբանությունները քննողների, կամ բազմանիշ եւ մենանիշ բառերը, ե՛ւ կարգերը (քերականական), ե՛ւ աքսիոմները բացատրողների (ի՞նչ է ենթական, ի՞նչ՝ ստորոգյալը), ինչպես նաեւ այս եւ նմանօրինակ ճառերով ունկնդիրներին երջանկություն պարգևել խոստացողների մեջ կա՞ն այնպիսի մաքրագործված հոգիների տեր մարդիկ, որ ոչ միայն չատեին թշնամիներին, այլեւ սիրեին նրանց, ոչ միայն չչարախոսեին նրանց, ովքեր նախապես չարախոսել էին իրենց, ինչը դեռ այնքան էլ կարելու չէ, այլեւ օրհնեին եւ աղոթեին նրանց համար, ովքեր հանցավոր մտադրություններ ունեն իրենց կյանքերի վրա: Ընդհակառակը, նրանց չար մտադրությունները միշտ նրբամիտ հնարքներ են որոնում, եւ միշտ ջանում են ինչ-որ մի չար բան անել՝ իրենց գործը համարելով խոսքի արվեստը, այլ ոչ թե գործերով ապացուցելը: Իսկ մեզանում դուք անուս մարդկանց, արհեստավորների եւ պառավ կանանց կգտնեք, ովքեր, ճիշտ է, խոսքով ի վիճակի չեն լինի ապացուցելու մեր ուսմունքի հոգեշահությունը, սակայն գործով հաստատում են նրա բարոյական բարերարությունը: Նրանք ոչ թե խոսքեր են սերտում, այլ բարի գործեր կատարում»⁴⁴, չեն խփում՝ իրենց հարվածելիս, դատարան չեն դիմում՝ իրենցից ունեցվածքը խլե-

⁴² Մատթ. Ե. 44–45, Դուկ. Զ. 27–28:

⁴³ * Հավաքաբանություն (սիլլոգիզմ) — մտահանգման ձեւ, որի մեջ տրված երկու դատողություններից (նախադրյալներից) բխում է երրորդը (եզրակացությունը):

⁴⁴ Նման բան ունի նաեւ Հուստինոսը, տես «Ա. Զատագովություն», գլ. ԺԶ., «Հորդորներ առ հելլենս», գլ. ԼԵ., Տատիանոս, գլ. ԻԶ.: Կիպրիանոսն իր «Համբերության բարիքի մասին» գրքի սկզբում ասում է. «Մենք փիլիսոփաներ ենք ոչ թե լուկ խոսքերով, այլ գործերով... (non

լիս, կարիքավորներին ողորմություն են տալիս եւ մերձավորին սիրում են, ինչպես իրենք իրենց:

ԺԲ. Արդ, արդյոք մենք մեզ մաքրություն մեջ կպահեինք, եթե չընդունեինք, որ Աստված զգոն հսկում է մարդկային ցեղը: Իհարկե ոչ: Բայց քանի որ հավատում ենք, որ մեր այս բովանդակ կյանքի համար հաշիվ ենք տալու Աստծուն՝ մեզ եւ աշխարհն ստեղծողին, ապա, ուրեմն, ընտրում ենք սակավապետ, մարդասեր եւ նվաստ կյանքը՝ իմանալով, որ թեկուզեւ մեր կյանքերը խլելիս լինեն, աստ չենք կարող հանդուրժել եւ ոչ մի չարիք, որը կհամեմատվեր Մեծն Դատավորի՝ մեզ համար պատրաստած հանդերձյալ բարիքների հետ՝ ի տրիտուր հեզ, մարդասեր եւ համեստ կյանքի:

Պլատոնն ասում է, որ Մինոսն ու Ռադամանդը⁴⁵ պիտի դատեն ու պատժեն չարերին⁴⁶, իսկ մենք ասում ենք՝ Մինոսը լինի թե Ռադամանդը կամ նրանց հայրը, չեն խուսափի Աստծու դատաստանից: [Նրանք] բարեպաշտ են համարում այնպիսի մարդկանց, ըստ որոնց՝ ներկայիս կյանքի իմաստն ուտել-խմելն է, քանի որ «առավոտյան մեռնելու ենք»⁴⁷, որոնք մահը խոր քուն ու մոռացություն են սեպում,— քունն ու մահը երկվորյակներ են⁴⁸,— իսկ մեզ, որ այս ներկայիս կյանքը չնչին ենք ընդունում, ձգտում մեն-մի բանի՝ ճանաչելու Հորն ու Նրա Խոսքը, եւ թե ինչ միություն մեջ է Որդին Հոր հետ, ինչպիսին է Հոր կապը Որդու հետ, ինչ է Հոգին, որն է այդ էությունների միությունն ու միավորյալների՝ Հոգու, Որդու եւ Հոր տարբերությունը, որոնք գիտեն, որ հանդերձյալ կյանքը վեր է ամենայն նկարագրությունից, եթե միայն անդ հասնենք ամենայն ստից մաքրված, որոնք այն աստիճանի մարդասեր են, որ սիրում են ոչ միայն բարեկամներին. «Եւ եթե դուք ձեզ սիրողներին սիրեք,— ասում է (Գիրքը),— եւ եթե փոխ եք տալիս նրանց, ումից հետ առնելու ակնկալություն ունեք, ձեր վարձն ի՞նչ է»⁴⁹, եւ մեզ, որ այդպիսին ենք եւ այդպիսի

loquimur magna, sed vivimus...): Նույն բանն ասում է նաեւ Մինուկիոս Ֆելիքսը, Օկտավիոս, գլ. ԼԸ., §8:

⁴⁵ * Մինոս ու Ռադամանդ — Ջեւսի եւ Եւրոպայի որդիները, որոնց իրենց արդարության համար մեռյալներին դատելու իրավունք շնորհվեց:

⁴⁶ ՊԼԱՏՈՆ, Գորգիաս, ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ, Ա. Զատագություն, գլ. Ը.:

⁴⁷ Եսայի ԻԲ. 13, Ա. Կորնթ. ԺԵ. 32:

⁴⁸ Սույն խոսքերը քաղված են Հոմերոսի «Ոդիսականից», գլ. ԺԶ., 672: Թե ինչ հիմքով է մահը նմանեցվում քնին, արժարժում է Աթենագորասն իր «Հարություն մասին» աշխատության ԺԶ. գլխում:

⁴⁹ Ղուկ. Զ. 32, 34, Մատթ. Ե. 46:

կյանքով ենք ապրում, որպեսզի խուսափենք դատապարտությունից, բարեպաշտ չեն համարում... Ահա փոքրը մեծից, եւ քիչը շատից, որպեսզի առավել շատ Ձեզ չհոգնեցնեմ. մեղր ու կաթ համտես անողները՝ արդյոք լավն է, թե՞ ոչ, քչով շատի մասին են պատկերացում կազմում:

ԺԳ. Ասենք, քանի որ մեզ անաստվածության մեջ ամբաստանողներից շատերը, որ նույնիսկ չեն երազել Աստծուն ճանաչել, իրենց տգիտության եւ երկրային ու աստվածային իրողությունների անհասկացողության պատճառով բարեպաշտությունը չափում են զոհերի թվով եւ մեղադրում մեզ այն բանում, որ մենք չենք ընդունում իրենց աստվածներին, որոնց պաշտում են Ձեր քաղաքներում, ապա խնդրում եմ Ձեզ, ինքնակալ տերեր, երկու հանգամանքի վրա ուշ դարձնել եւ նախեառաջ այն բանի վրա, թե ինչու մենք զոհեր չենք մատուցում: Աշխարհի Հաստիչն ու Հայրը, ինքը կատարյալ անուշահոտություն լինելով եւ ներսում ու դրսում ոչ մի բանի պակասը չունենալով⁵⁰, ո՛չ արյան, ո՛չ ծխի, ո՛չ ծաղիկների ու խունկերի անուշահոտության կարիքը չունի: Բայց Նրա համար ամենամեծ զոհն այն է, որ մենք գիտենք՝ Ով է սփռել երկինքն ու օդակի մեջ առել եւ երկիրն իբրեւ կենտրոն հաստատել, Ով է հավաքել ջրերը ծովերի մեջ եւ բաժանել լույսը խավարից, Ով է եթերը զարգարել աստղերով ու հրամայել երկրին ամեն տեսակի սերմեր աճեցնել, Ով է ստեղծել կենդանիներին, արարել մարդուն: Եթե մենք Աստծուն, Որն ամեն ինչ պահպանում եւ ամենին հետեւում է ամենատեսալքով եւ տնօրինական իմաստությամբ, Հաստիչ ենք խոստովանում եւ մեր սուրբ ձեռքերն առ Նա կարկառում, ապա ուրիշ էլ ինչ զոհերի կարիքը կունենա Նա:

Մեղք ու հանցանք գործած մահկանացու աղոթարկուն

Զոհեր մատուցելով. խոնարհների ուխտով,

Գինու հեղումով եւ խունկի ծխով մեղմացնում է

Ցասումն աստվածների⁵¹:

Ինչի՞ն են պետք ողջակեզները, որոնց կարիքն Աստված չունի: Հարկ է Նրան անարյուն զոհ եւ ողջախոհ ծառայություն մատուցել:

ԺԳ. Իսկ որ չենք ընդունում ու չենք պաշտում այն աստվածներին, որոնք պաշտելի են Ձեր քաղաքներում, ապա դա անխոհեմ հանդիմանու-

⁵⁰ Առավել հանգամանալից տե՛ս ՀՈՒՍԻՆՈՍ, Ա. Զատագովություն, գլ. Թ. եւ ԺԳ., «Թուղթ առ Դիոգենեսոս», գլ. Գ., ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍ, Առ Սկապուլաս, գլ. Գ., ՄԻՆՈՒԿԻՆՈՍ ՖԵԼԻՔՍ, Օկտավիոս, գլ. ԼԲ., § 2, ԻՐԻՆԵՆՈՍ, Ընդդեմ հերձվածողների, գր. Դ., գլ. ԺԳ., §3:

⁵¹ ՀՈՒՍԵՐՈՍ, Իլիական, Թ., 499—501:

թյուն է: Նրանք, ովքեր մեզ անաստվածության մեջ են մեղադրում այն բանի համար, որ մենք չենք պատվում իրենց պաշտելի աստվածներին, իրենք իրենց մեջ տարաձայնություններ ունեն աստվածների հարցում: Այսպես, Բեթենացիներն աստված էին համարում Կելեասին եւ Մետանի-րային⁵², Լակեդեմոնացիները՝ Մենելաոսին, եւ նրա պատվին զոհեր էին մատուցում ու տոնախմբություններ կատարում, իսկ տրոյացիները, չկամենալով նույնիսկ լսել նրա անունը, մեծարում են Հեկտորին, Կեասի բնակիչները՝ Արիստեոսին⁵³, որին պաշտում են իբրեւ Զեւսի եւ Ապոլլոնի, Թասացիները⁵⁴ Թեագոնեսին, որն օլիմպիական խաղերի ժամանակ մարդ սպանեց, սամոսցիները՝ Լիզանդրոսին՝ նույնիսկ բազմաթիվ սպանություններ եւ չարագործություններ կատարելուց հետո, Ալկմանն⁵⁵ ու Հեսիոդոսը՝ Մեդեային, կիլիկիացիները՝ Նիոբեին, սիցիլիացիները՝ Բուդակիդեսի որդի Փիլիպպոսին⁵⁶, ամաթուսացիները⁵⁷՝ Օնեսիլոսին, կարթագենացիները՝ Համիլկարին: Սակայն մի ամբողջ օրն էլ բավարար չի լինի բոլոր ժողովուրդների մասին այս ամենը պատմելու համար: Արդ, եթե իրենք իրենց մեջ աստվածների հարցում համակարծիք չեն, ապա ինչո՞ւ են մեզ մեղադրում, որ մենք համամիտ չենք իրենց հետ: Իսկ միթե ծիծաղելի չէ այն, ինչ անում են եգիպտացիները: Տաճարներում հընթացս հանդիսությունների նրանք կոծում են իրենց կուրծքը, ողբում նրանց իբրեւ մեռյալների եւ միասին զոհեր մատուցում իբրեւ աստվածների⁵⁸:

⁵² Կելեւս ու Միտանիրա — Տրիպտոլեմոսի ծնողները, որոնց հյուրընկալել էր Յերերան՝ իր դուստր Պրոգերպինայի որոնման ժամանակ (Օւիդիոս, Տոնացույց, գր. 2., 508):

⁵³ Κεῖσιος — Կեոսացիներ՝ Կեոսի (Κέως) արխիպելագի կղզիներից մեկի բնակիչները, որտեղ ծնվել են Սինոնիդոս եւ Վակիսիլիտոս բանաստեղծները:

⁵⁴ Թասա — էգեյան ծովում գտնվող (Θάσος, ներկայումս Թասա) կղզի, որը հին օրերում հռչակավոր էր հացի եւ գինու առատության, բայց հատկապես ոսկու հանքերով, որոնց հետքն իսկ այսօր չի մնացել:

⁵⁵ Ալկման — Քնարական բանաստեղծ (Ք. ա. է. դ.), որից մեզ են հասել ոչ մեծ հատվածներ: Աթենագորասի աշխատասիրության սույն տեղին, ըստ գիտնականների կարծիքի, ցուցակներում աղավաղված է, քանզի Աթենագորասը ներկայացնում է ժողովուրդների զանազան սուտ հավատալիքները, այլ ոչ թե առանձին անձանց: Ալկմանի եւ Հեսիոդոսի անունները, որոնք սկզբնապես գրի էին առել լուսանցքներում՝ որպես միտքը փաստող վկաների անուններ, հետագայում գրիչները ներմուծեցին բնագրի մեջ:

⁵⁶ Ծագումով կրոտանցի Փիլիպպոսի մասին, որը մահից հետո արժանացավ աստվածային պատվինների, տե՛ս Հերոդոտոս, գր. 6., 47:

⁵⁷ Կիպրոս կղզու հնագույն քաղաք Ամաթուսի բնակիչները: Օնեսիլոսը Կիպրոս կղզու՝ Սալամիսի թագավոր Գորգոսի եղբայրն էր (տե՛ս Հերոդոտոս, գր. 6., 104 եւ հաջորդ համարները):

⁵⁸ Տես Միսոնիոս Ֆելիքս, Օկտավիոս, գլ. ԻԱ., որում նա, ի միջի այլոց, ասում է. «Արդյոք ծիծաղելի չէ՞ լացուկոծ անել այն բանի վրա, ինչը պաշտում ես, կամ պաշտել այն, որի վրա

Եւ բնավ էլ զարմանալի չէ, որ նրանք կենդանիներին էլ են աստվածներ ճանաչում, իսկ դրանց սատակման դեպքում խուզում են իրենց գլխի մազերը, թաղում դրանց մեհյաններում եւ հասարակական սուգ հաստատում: Այսպիսով՝ եթե մենք ամբարիշտ ենք այն բանի համար, որ չենք պաշտում իրենց պաշտած աստվածներին, ապա ուրեմն ամբարիշտ են նաեւ բոլոր քաղաքներն ու բոլոր ժողովուրդներն այն բանի համար, որ չեն պաշտում միեւնույն աստվածներին⁵⁹:

ԺԵ. Թեկուզ միեւնույն աստվածների պաշտեն: Հետո ի՞նչ: Եթե շատերը, ի վիճակի չլինելով զանազանել, թե ինչ է նյութը, ինչ՝ Աստված, եւ ինչ տարբերություն կա նրանց միջեւ, պաշտում են նյութից կերտված կուռքեր, մի՞թե մենք եւս նրանց պես պիտի պաշտենք կուռքեր, մենք, որ տարբերում ու զանազանում ենք անսկիզբը եղականից, գոյավորը՝ չգոյից, մտահասանելի՝ զգայականից, եւ այս առարկաներից յուրաքանչյուրին՝ իրեն պատշաճ անունը տալիս: Եթե նյութն ու Աստված միեւնույն բանն են՝ միեւնույն առարկայի սոսկ երկու անունները, ապա քարերն ու փայտը, ոսկին ու արծաթն իբրեւ աստվածներ չընդունելով՝ մի՞թե սրբապղծություն ենք գործում: Իսկ եթե խիստ տարբերվում են միմյանցից, ինչպես վարպետը՝ իր աշխատանքի նյութից, ապա ինչի՞ համար են մեզ մեղադրում: Քանզի ինչպես բրուտն է վերաբերվում կավին, — կավը նյութն է, իսկ բրուտը՝ վարպետը, — այնպես էլ հարաբերվում են միմյանց հետ Աստված-Արարիչն ու նյութը՝ Նրա ստեղծագործությանը հնազանդ: Սակայն ինչպես կավը, առանց արվեստի օգնության, ինքնին չի կարող անոթի վերածվել, այնպես էլ դյուրափոփոխ նյութն առանց վարպետ-Աստծու չէր ստանա ո՛չ իր բազմազանությունը, ո՛չ ձևերը, ո՛չ էլ գեղեցկությունը: Մենք կավե անոթը բրուտագործից ավելի բարձր չենք գնահատում, եւ ոչ ոսկյա սկիհներն ու ամանները՝ դրանք պատրաստող վարպետից. իսկ եթե նրանց մեջ արվեստի գլուխգործոցներ կան, ապա գովում ենք վարպետին, եւ նա պատրաստածի շնորհիվ փառավորվում է. այդպես էլ նյութի եւ Աստծու պարագայում է. արդարացիորեն աշխարհի արարման փառքն ու պատիվը պատկանում է ոչ թե նյութին, այլ Աստ-

լացուկոծ ես անում: Հենց սա է եգիպտական սրբազան արարողության էությունը»...

⁵⁹ Նույն ապացույցը բերում է նաեւ Տերտուղիանոսը. «Պաշտելով ոչ միեւնույն աստվածներին, — ասում է նա, — դուք անարգում եք նրանց, ում չեք պաշտում: Մեկի գերադասումը չի կարող առանց մեկ ուրիշի մերժման լինել, ինչպես եւ մեկի ընտրությունը՝ առանց մեկ ուրիշ մերժման» (տե՛ս «Ջատագովություն», գլ. ԺԳ., Առ հեթանոսս, գր. Ա., գլ. 10. ՀՈՒՍՏԻՆՈՍ, Ա. Ջատագովություն, գլ. ԻԴ.):

ծուն՝ Նրա Հաստիչին: Հստ այդմ, եթե մենք նյութի այս կամ այն տեսակն աստվածներ համարեինք, ապա ճշմարիտ Աստծու մասին ոչ մի պատկերացում ունեցած չէինք լինի, քանզի այդ դեպքում հավիտենականի եւ քայքայվողի ու աստվորի միջեւ հավասարության նշան դրած կլինեինք:

ԺԶ. Չքնաղ է աշխարհն ինչպես իր վեհությունմբ եւ աստղերի դասավորությամբ, որոնք գտնվում են (կենդանակերպի) թեք շրջանում եւ հյուսիսում, այնպես էլ իր կլոր ձեւով, բայց ոչ թե դրանց, այլ Արարչին է հարկ երկրպագել: Երբ հպատակները ձեզ մոտ են գալիս, կանգ չեն առնում ձեր կացարանի վեհաշուքությամբ հմայված՝ անտեսելով հարգանքի տուրք մատուցելը ձեզ՝ կառավարիչներիդ ու տիրակալներիդ, որոնցից որ կարող են ստանալ հարկ եղածը, այլ, անցողակի հայացք նետելով արքայական պալատին եւ զարմանալով դրա վեհաշուք հարդարանքի վրա, ձեզ՝ ամեն ինչի կենտրոնակետին⁶⁰, հարգանք են մատուցում: Այն էլ ասենք, որ դուք՝ արքաներդ, արքայանիստ պալատներ եք կառուցում ձեզ համար, իսկ աշխարհն արարված է ոչ այն պատճառով, որ Աստված դրա կարիքն ունեն. Աստված Ինքն Իր համար ամենայն ինչ է՝ լույս անմատչելի, աշխարհ կատարյալ⁶¹, հոգի, զորություն, բանականություն: Այդ իսկ պատճառով, եթե աշխարհը բարեհունչ եւ ներդաշնակ նվագարան է, ապա ես խոնարհվում եմ ոչ թե նվագարանի, այլ նրա առաջ, ով լարել է այդ գործիքը, եւ ձայներ հանելով՝ ներդաշնակ երգ է հնչեցնում: Իսկ մրցույթների ժամանակ ոչ թե նվագարաններին եւ դափնիների արժանացնում, այլ երաժիշտներին⁶²: Եթե աշխարհը, ըստ Պլատոնի, Աստծու գեղարվեստական ստեղծագործությունն է, ապա զմայլվելով նրա գեղեցկությամբ՝ ես վեր՝ առ նրա Ստեղծագործողին եմ խոյանում: Կամ թող աշխարհն Աստծու էությունն ու մարմինը լինի, ինչպես կարծում են պերիպատետիկները⁶³. Աստծուն՝ այդ մարմնի մեջ շարժման նախապատճառին պաշտելու փոխարեն մենք այդ խեղճ ու տկար տարերքի ոտքերը

⁶⁰ Πάντα εν πασιν — նմանօրինակ արտահայտություն Աստծու (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 28) եւ Քրիստոսի (Կողոս. Գ. 11) մասին գործածում է Պողոս առաքյալը:

⁶¹ Նմանօրինակ արտահայտություններ դեռ ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍՆ էր արել. «Նախեւառաջ Աստված մենմենակ էր՝ Ինքն Իրեն աշխարհ, տեղ եւ ամենայն ինչ լինելով (տէն «Ընդդեմ Պրաքսեասի», գլ. Ե.): Տէն նաեւ ՄԻՆՈՒԿԻՈՍ ՖԵԼԻՔՍ. «Նախքան աշխարհը Աստված Ինքն Իր համար էր աշխարհ» («Օկտավիոս», գլ. ԺԸ., §7):

⁶² Նման օրինակ է բերում նաեւ ՏԵՐՏՈՒՂԻԱՆՈՍԸ («Առ հեթանոսս», գր. Բ., գլ. Ե.). տէն ԻՐԻՆԵՈՍ, Ընդդեմ հերձվածողների, գր. Բ., գլ. ԻԵ., §2:

⁶³ * Արիստոտելի աշակերտներն ու հետետրոյները:

չենք ընկնի, չենք երկրպագի անկիրք օգը, եւ, ինչպես նրանք են արտահայտվում, կրավորական նյութը: Կամ էլ թող որեւիցե մեկն աշխարհի մասերն Աստծու զորություններ համարի, մենք աստվածապաշտական ծեսեր կմատուցենք ոչ թե այդ ուժերին, այլ նրանց Արարչին ու Տիրոջը: Նյութից չեմ խնդրում մի բան, ինչ այն չունի, եւ Աստծու փոխարեն տարերքներին չեմ ծառայում⁶⁴, որոնք, բացի իրենց հրամայվածից, ոչինչ առավել անելու ի զորու չեն: Թեպետեւ շնորհիվ Ստեղծողի արվեստի՝ դրանք արտաքուստ չքնաղ են, սակայն, այնուամենայնիվ, իրենց բնությամբ նույնն են, ինչ նյութը: Սրա հետ համամիտ է նաեւ Պլատոնը. «Այն, ինչ մենք,— ասում է նա,— երկինք ու երկիր ենք հորջորջում, թեկուզ բազում պարզեւներ է ստացել Հորից, այդուհանդերձ, հաղորդակից է մարմնին, ուստի չի կարող փոփոխության չենթարկվել»⁶⁵:

Այսպիսով՝ եթե ես, երկնքի եւ տարերքի չքնաղ կառուցվածքով զմայլված, չեմ երկրպագում դրանց ինչպես [չ]աստվածների՝ իմանալով, որ դրանք ապականացու են, ապա ինչպե՞ս [չ]աստվածներ անվանեմ այն իրերը, որոնց վարպետները հայտնի են ինձ: Այս մասին, խնդրում եմ ձեզ, գոնե դուզն-ինչ խորհրդածեք:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

Ռուսերենից թարգմանությունը եւ ծանոթագրությունները՝
ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻ

⁶⁴ Աստ նկատի են առնվում ոչ թե աշխարհի նախասկզբնական տարրերը, ինչպիսիք են՝ օդը, կրակը, ջուրը եւ այլն, այլ արեգակը, լուսինը եւ աստղերը: Մարան:

⁶⁵ ՊԼԱՏՈՆ, Պոլիտիկոս: